

Уметност и контекст: религија у уметничким делима

**УМЕТНОСТ И КОНТЕКСТ:
РЕЛИГИЈА
У УМЕТНИЧКИМ ДЕЛИМА
ЗБОРНИК РАДОВА
СА МЕЂУНАРОДНОГ НАУЧНОГ СИМПОЗИЈУМА**

**Београд – Ниш
2016**

821.163.41.09(082)

821.09(082)

7.01:2-1(082)

МЕЂУНАРОДНИ научни симпозијум Уметност
и контекст: религија у уметничким делима
(2015 ; Ниш)

Зборник радова са Међународног научног
симпозијума Уметност и контекст: религија у
уметничким делима [одржаног 25. септембра
2015. године у Нишу] / приредили Драган Жунић,
Сава Стаменковић, Биљана Ћирић. - Ниш : САНУ,
Огранак : Центар за научноистраживачки рад САНУ
и Универзитета у Нишу, 2016 (Ниш : Unigraf-x-сору).
- 135 стр. ; 24 cm

На спор. насл. стр.: Collected Papers of the International
Scientific Symposium Art in Context: Religion in Works of
Art. - Радови на више језика. - На насл. стр. поред места
издавања и: Београд. - Тираж 80. - Стр. 13: Напомена
приређивача / Приређивачи. - Напомене и библиографске
референце уз текст. - Библиографија уз сваки рад. -
Резимеи на енгл. или срп. језику уз сваки рад.

ISBN 978-86-7025-586-9 (САНУ)

а) Српска књижевност - Религијски мотиви - Зборници
б) Књижевност - Религијски мотиви - Зборници
в) Уметност - Религија - Зборници
COBISS.SR-ID 228646668

**Зборник радова са међународног научног симпозијума
УМЕТНОСТ И КОНТЕКСТ: РЕЛИГИЈА У УМЕТНИЧКИМ
ДЕЛИМА, одржаног – у организацији Центра за
научноистраживачки рад САНУ и Универзитета у Нишу и
Удружења грађана ЛИТЕРА – 25. септембра 2015. године, на
Универзитету у Нишу.**

**Proceedings of the International Scientific Symposium
ART IN CONTEXT: RELIGION IN WORKS OF ART, organized by
the Center for Scientific Research of SASA and the University of
Niš and Organization LITERA, held on September the 25th 2015,
at the University of Niš.**

**SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS
– BRANCH IN NIŠ
CENTER FOR SCIENTIFIC RESEARCH
OF SASA AND THE UNIVERSITY OF NIŠ**

**ART IN CONTEXT:
RELIGION
IN WORKS OF ART
COLLECTED PAPERS
OF THE INTERNATIONAL SCIENTIFIC SYMPOSIUM**

**Edited by
Dragan Žunić, PhD
Sava Stamenković
Biljana Ćirić**

**Belgrade – Niš
2016**

**СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
– ОГРАНАК У НИШУ
ЦЕНТАР ЗА НАУЧНОИСТРАЖИВАЧКИ РАД
САНУ И УНИВЕРЗИТЕТА У НИШУ**

**УМЕТНОСТ И КОНТЕКСТ:
РЕЛИГИЈА
У УМЕТНИЧКИМ ДЕЛИМА
ЗБОРНИК РАДОВА
СА МЕЂУНАРОДНОГ НАУЧНОГ СИМПОЗИЈУМА**

**Приредили
др Драган Жунџ
Сава Стаменковић
Биљана Ђирић**

**Београд – Ниш
2016**

Српска академија наука и уметности - Огранак у Нишу
Центар за научноистраживачки рад САНУ и Универзитета у Нишу
УМЕТНОСТ И КОНТЕКСТ: РЕЛИГИЈА У УМЕТНИЧКИМ ДЕЛИМА
Зборник радова са међународног научног симпозијума

Приредили:

др Драган Жунић
Сава Стаменковић
Биљана Ћирић

Програмско-организациони одбор Симпозијума:

Проф. др Драган Жунић, Факултет уметности Универзитета у Нишу,
Центар за научноистраживачки рад САНУ и Универзитета у Нишу, Србија – председник
Сава Стаменковић, Филозофски факултет Универзитета у Нишу,
Универзитет „Свети Ћирило и Методије“ у Великом Трнову, УГ „Литера“, Србија/Бугарска – секретар
Академик Владисав Стефановић, САНУ, Србија
Проф. др Ирена Арсић, Филозофски факултет Универзитета у Нишу, Србија
Др Јасмина Ахметагић, Институт за српску културу, Приштина/Лепосавић, Србија
Др Елеонора Звалена, Универзитет „Свети Ћирило и Методије“ у Великом Трнову, Бугарска
Проф. др Џенка Иванова, Универзитет „Свети Ћирило и Методије“ у Великом Трнову, Бугарска
Др Ијан Д. Коупстејк, Универзитет у Хамбургу, Немачка
Др Виргинија Мирославска, Универзитет „Свети Ћирило и Методије“ у Великом Трнову, Бугарска
Др Данијела Петковић, Филозофски факултет Универзитета у Нишу, Србија
Проф. др Дубравка Поповић Срдановић, Филозофски факултет Универзитета у Нишу, Србија
Др Инес Прица, Институт за етнологију и фолклористику, Загреб, Хрватска
Др Валентина Седефчева, Универзитет „Свети Ћирило и Методије“ у Великом Трнову, Бугарска
Др Саша Шмуља, Филолошки факултет Универзитета у Бањалуци, БиХ
Мр Зоран Стаменковић, Универзитет у Бергаму, Италија
Мр Јонел Хедјан, Универзитет Париз-Сорбона, Француска
Светлана Станојевић, Центар за научноистраживачки рад САНУ и Универзитета у Нишу, Србија
Јелена Младеновић, Филозофски факултет Универзитета у Нишу, Србија
Биљана Ћирић, Филозофски факултет Универзитета у Нишу,
ITS Висока школа за информационе технологије, УГ „Литера“, Србија

Рецензенти:

Др Јасмина Ахметагић, Институт за српску културу у Приштини
Др Инес Прица, Институт за етнологију и фолклористику у Загребу
Др Валентина Седефчева, Универзитет „Свети Ћирило и Методије“ у Великом Трнову

Издавач:

Српска академија наука и уметности – Огранак у Нишу
Центар за научноистраживачки рад САНУ и Универзитета у Нишу

За издавача:

Академик Нинослав Д. Стојадиновић, председник Огранка САНУ у Нишу
Академик Градимир В. Миловановић, управник Центра за научноистраживачки рад САНУ
и Универзитета у Нишу

Лектура

Лектура текстова на српском језику: Биљана Ћирић, Сава Стаменковић

Лектура текстова на македонском језику: Ана Стефановска

Лектура текстова на енглеском језику: Љиљана Марковић

Превод резимеа на енглески језик:

мр Зоран Стаменковић

УДК:

Александра Спасић

Дизајн корица:

Стеван Жунић

Техничка припрема:

Миле Ж. Ранђеловић, дипл. инж. ел.

Штампа:

„UNIGRAF-X-COPY“ Ниш

Тираж: 80 примерака

ISBN 978-86-7025-586-9

САДРЖАЈ

Драган Жунић	9
ЕСТЕТСКА ЕПИФАНИЈА И УМЕТНИЧКА ПАРУСИЈА СМИСЛА	
Dragan Žunić	9
THE AESTHETIC EPIPHANY AND ARTISTIC PAROUSIA OF MEANING	
НАПОМЕНА ПРИРЕЂИВАЧА.....	13
FOREWORD	13
Даница Трифуњагић.....	15
ФУНКЦИЈА ВОДЕ У ПРЕДАЊИМА О СВЕТОМ САВИ	
Danica Trifunjađić	22
THE FUNCTION OF WATER IN THE FOLKTALES ABOUT SAINT SAVA	
Исидора Ана Стамболић	23
ГНОСТИЧКИ ДУАЛИЗАМ У СРПСКИМ ПРЕВОДИМА	
СТАРОЗАВЕТНИХ СРЕДЊОВЕКОВНИХ АПОКРИФА	
Isidora Ana Stambolić	34
GNOSTIC DUALISM IN THE SERBIAN TRANSLATION	
OF MEDIEVAL OLD TESTAMENT APOCRYPHA	
Наташа Трнавац Ђалдовић.....	35
ОРИГИНАЛ МЕЂУ ФАЛСИФИКАТИМА: УЛОГА ХУМОРА И ПАРАДОКСА	
У ПРОЦЕСУ САМООБЛИКОВАЊА ИДЕНТИТЕТА ДУБРОВАЧКОГ ПИСЦА	
ДУМ ИВАНА СТОЈАНОВИЋА	
Nataša Trnavać Đaldović	47
AN <i>ORIGINALE</i> AMONG THE FORGERIES: ROLE OF HUMOUR AND	
PARADOX IN THE SELF-FASHIONING OF IDENTITY OF THE WRITER	
IVAN STOJANOVIĆ FROM DUBROVNIK	
Федор Марјановић	49
ЛЕГЕНДА МИЛОША ЦРЊАНСКОГ КАО PARODIA SACRA ЈЕВАНЂЕЉА	
Fedor Marjanović.....	61
THE LEGEND BY MILOŠ CRNJANSKI AS A PARODY	
OF CANONICAL GOSPELS	
Биљана Рајчинова-Николова	63
ДИНАМИЧНОСТА НА РЕЛИГИОЗНИТЕ РЕФЛЕКСИИ	
(ПРЕКУ ПРИМЕРОТ НА ДРАМИТЕ МАКЕДОНСКА КРВАВА СВАДБА ОД	
ВОЈДАН ЧЕРНОДРИНСКИ И БАЛКАНОТ НЕ Е МРТОВ ОД ДЕЈАН ДУКОВСКИ)	
Biļjana Raiĉinova-Nikolova	75
THE DYNAMICS OF RELIGIOUS REFLECTION – THROUGH THE EXAMPLE	
OF THE PLAYS МАКЕДОНСКА КРВАВА СВАДБА (A MACEDONIAN BLOODY	
WEDDING) BY VOJDAN CHERNODRINSKI AND БАЛКАНОТ НЕ Е МРТОВ	
(THE BALKANS ARE NOT DEAD) BY DEJAN DUKOVSKI	

Јована Поповић	77
УТИЦАЈ ШИНТОИЗМА И ЗЕН БУДИЗМА НА ЈАПАНСКУ КЛАСИЧНУ НО ДРАМУ	
Jovana Popović	87
THE INFLUENCE OF SHINTOISM AND ZEN BUDDHISM ON NOH DRAMA	
Zoran Stamenković	89
TEXTUAL VARIANTS OF <i>DOCTOR FAUSTUS</i> BY CHRISTOPHER MARLOWE: THEOLOGICAL DIFFERENCES	
Зоран Стаменковић	100
ВЕРЗИЈЕ <i>ДОКТОРА ФАУСТА</i> КРИСТОФЕРА МАРЛОА: ТЕОЛОШКЕ РАЗЛИКЕ	
Sofia Azovtseva	101
UKRAINIAN SERMON BETWEEN EAST AND WEST (THE END OF THE 16 TH – THE BEGINNING OF THE 17 TH CENTURY)	
Софија Азовцева	112
УКРАЈИНСКА ПРОПОВЕД ИЗМЕЂУ ИСТОКА И ЗАПАДА (КРАЈ XVI И ПОЧЕТАК XVII ВЕКА)	
Ivana Rogar	113
<i>MÉCONAISSANCE</i> KAO DIJEGETIČKO SREDSTVO	
Ivana Rogar	122
<i>MÉCONAISSANCE</i> AS A DIEGETIC MEANS	
Сава Стаменковић	123
РЕЛИГИЈА У <i>ЗЕМЉОМОРЈУ</i> УРСУЛЕ ЛЕГВИН	
Sava Stamenković	135
RELIGION IN URSULA K. LE GUIN'S <i>EARTHSEA</i>	

Исидора Ана Стамболић

Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
isidora.ana@gmail.com

ГНОСТИЧКИ ДУАЛИЗАМ У СРПСКИМ ПРЕВОДИМА СТАРЗАВЕТНИХ СРЕДЊОВЕКОВНИХ АПОКРИФА

Сажетак. У раду покушавамо да одгонетнемо да ли је и у којој мери гностички дуализам, као јерес, чинио део српских превода апокрифа. Коментаришаћемо посебне мотиве, који могу имати везе за гностицизмом, али и утврђивати оне који нам указују на одступања од гностичке јереси. Позабавићемо се и веома распрострањеним уверењем да је апокрифна грађа настајала као производ богумилске јереси.

Кључне речи: апокрифи, ђаво, јерес, гностицизам, дуализам, богумилска јерес.

1. Гностицизам и његова дефиниција

Гностицизам, као веома утицајна хришћанска јерес, остављао је трагове у књижевним делима на различите начине. У неким делима његова догма би се заступала, док су друга дела настајала да би оповргла теологију гностика. Да бисмо говорили о елементима гностичког дуализма у српској средњовековној књижевности, морамо прво назначити неколико основних карактеристика ове јеретичке струје. Сам назив гностицизам је општи назив за неколико јеретичких праваца, који су били нарочито изражени у периоду од II до IV века. „Реч 'гноза' се обично дефинише као општи став који се појављује у касној хебрејској мисли и хришћанству, а која је проистекла из маздаизма, платонизма и митраизма.“ (Расел 1995: 59) Дакле, плурализам је присутан и у самом пореклу назива гностицизма, а у истом маниру ће се наставити и његов развој. Најпознатији представници гностицизма су били: Сатурнин, Василид, Кердон, Макрион, Карпократ и Валентин¹ (Драгојло-

¹ Сатурнин – ранохришћански гностик из Антиохије у Сирији, живео крајем I и почетком II века наше ере. По Сатурниновом учењу Бог је створио седам анђела који су затим створили земљу и човека. Исус Христ је по њему имао само привидно тело, а не људско. Василид – ранохришћански верски учитељ из Александрије, живео

вић 1951: 223). То нам казује да гностицизам није имао јединствено догматичко учење, већ су у његовом тумачењу *Светог писма* учествовали различити аутори са различитим поставкама тумачења. Самим тим, под гностицизмом посматрамо различите јеретичке струје које су најчешће добијале називе према својим оснивачима или најистакнутијим заговарачима. Митологија гностицизма је временом постала врло компликована и деловала је елитистички, те Џефри Б. Расел сматра да је гностицизам био интелектуално мртав већ крајем IV века. Оно што је гностичком учењу дало дуговечнију пажњу је однос према злу, посматрање и тумачење борбе добра и зла.

Главне теме гностицизма су биле уједно и основа разједињавања са хришћанским канонским учењем. Космичка борба светлости и мрака, стварање света омашком, човекова изгубљеност у том свету, тело као гробница (или тамница) душе и њено вечно стремљење да се врати кући. Евгеније Афонасин у свом делу *Есхатологија и космологија гностика* износи идеју да су се све ове теме јавиле на прелазу епоха у оквирима неортодоксног јудаизма.

Црква је имала снажну реакцију на гностичко тумачење *Светог писма*, поготову на виђење старозаветног бога као злог и на прародитељски грех као подвиг и успех. Иринеј Лионски² је у својој борби против гностицизма написао дело *Против јереси* у ком набраја и оспорава основне елементе гностичког учења: први принцип и прве еманације, страдање Софије и нове еманације, формирање Акамоте, три супстанције, стварање космоса, Христос и испуњење. Све ове теме су обрађиване у гностичком учењу и чине основу одступања од правоверног хришћанства (Озборн 2009: 73). Иринеј је настојао да поброји и побије гностичке тврдње у основи. Ипак, много већи утицај имала је Тертулијанова³ дијабологија. Он је гностички дуализам снажно и директно оповргао и указао на то да начело зла не постоји независно од Бога, јер би такво

почетком II века. Сматра се да је написао двадесет и четири књиге, тј. јеванђеља која промовишу дуализам инспирисан зороастризмом. Кердон – сиријски гностик. За време цара Антонина Пија и папе Хигина боравио и делао у Риму. Маркион – његово главно дело се назива Антитезе (*Antitheseis*). У овом опширном делу он супротставља изреке из Старог и Новог завета с намером да покаже како су једне другима противречне. Карпократ – оснивач гностичке секте која је деловала првом половином II века. Валентин (око 100–160) – антички филозоф и теолог, најзнаменитији представник ранохришћанског гностицизма.

² Иринеј Лионски је био хришћански епископ у Лиону у II веку. Крајем II века, наилази међу својом паством на активне валентинске учитеље, који су позивали вернике на тајне састанке, где би могли постављати питања о вери и расправљати о њеном „дубљем значењу“. Иринеј је у делу *Против јереси* истакао да му је познато да Валентинови следбеници себе сматрају људима који реформишу цркву и подижу ниво духовног разумевања, али да он сматра да никакво добро које они постигну не може надокнадити штету коју наносе разарајући јединство цркве.

³ Тертулијан (око 160 – око 225), хришћански апологета из Картагине. Спада у најплодније писце латинске хришћанске књижевности свог доба.

тумачење хришћане довело до веровања у два бога. Према хришћанском учењу, Бог је један и свемогућ, постојање другог бога није могуће нити допуштиво у слободном тумачењу јеретика.

2. Дуализам и средњовековна црква

Будући да је за цркву био најопаснији, дуализам је постао основна тема расправе. Целокупна гностичка учења, која су прилично подсећала на платонизам, нису могла толико да науде цркви пошто нису одговарала на једно од основних верских питања: зашто бог допушта зло? У основи дуализма су представа о борби доброг и злог божанства, као и разнолике интерпретације те борбе. Верници су могли да буду привучени понуђеним одговорима, које у хришћанској цркви нису могли да добију на тако јасан и сликовит начин. Иако је тема борбе против дуализма била јака током првих пар векова хришћанства, важно је напоменути да је он релативно успешно опстајао и постао једна од основних тема средњег века. Познато је да су теолози средњег века били суочени са многобројним теолошким питањима. Ипак, олакшавајућа околност је била што у средњовековном раздобљу већ постоји утврђен канон, те је само било потребно да се он предано чува и брани од јеретичких напада. Гностички дуализам је у средњовековљу званично био одбачен, но ипак многи његови елементи су били и даље присутни.

За последњих су сто година у науци, нашој и светској, изнесена и одлучно брањена најразличитија мишљења о појави дуалистичке јереси код Јужних Словена у средњем веку и о филозофском карактеру њиховог религијског дуализма. Док су једни средњовековне дуалисте сврставали у хришћанске и филозофски оријентисане јереси, други су им оспоравали и хришћански и филозофски карактер, видећи у њима ре-афирмацију оријенталног верског дуализма, иранског и будистичког, или паганског мистицизма, сујеверја, теософије, антропософије, херметизма и астрологије. (Драгојловић 1951: 222)

Филозофија дуализма је у стару српску књижевност доспевала на различите начине. Она је преношена посредно, преко апокрифне и полемичке грађе, или директно, преко тадашњих дуалистичких јереси са којима је српска црква од свог постанка водила оштру борбу. Бављење гностичким дуализмом, дакле, јавља се не само због тежње ка утврђивању ауторитета цркве, већ и због књижевних дела која су се преводила. У *Панариону* Епифанија Кипарског⁴ и у расправи Тимотеја

⁴ Епифаније Кипарски (око 310/320–403) био је епископ Саламине и метрополит кипарски на крају VI века. Сматра се црквеним оцем. Стекао је репутацију једног од најватренијих бранилаца хришћанског правоверја, а најпознатији је по састављању великог прегледа свих јереси које су се развиле до његовог доба.

Презвитера⁵ *О примању јеретика* налазе се по два поглавља која проблематизују учења гностика Василида и Валентина. Треба имати у виду да су ова дела била преведена још на старословенски језик, а да су затим пренесена и у *Светосавску крмчију*. Матија Властар⁶ је унео у своју *Синтагму* краће поглавље *О валентиновцима*, а цело дело је по налогу цара Душана на српскословенски преведено 1335. године. Српскословенске преводе расправа *Против Валентина* Атанасија Великог и Јована Златоустог превео је Паноплије Евтимије Зигабен⁷ (Драгојловић 1951: 226). Сви ови преводи нам указују да је свест о дуализму била присутна код учених људи и да је управо то била једна од основних тема како западног, тако и српског средњег века. Поставља се питање на који начин је дуализам наставио да функционише међу словенским живљем?

3. Гностицизам и Словени

Поменули смо да је један од важнијих представника гностицизма био Макрион из Понта. Сматра се да је његово учење једно од пресудних за развитак средњовековног дуализма. Макрионизам се из Мале Азије брзо проширио по читавој византијској империји, постајући идејно исходиште и синоним млађим јересима какве су богумилство, патаренство и катарство. Преводи овог учења су заступљени у малопре поменутих делима.

Нужно је поменути и павликијанство, које је такође имало снажну заступљеност на просторима српске средњовековне државе и шире. Павликијани су као непријатељи Византије учествовали у устанцима словенског становништва, а после стварања латинског царства у Цариграду 1204. године, и против Латина у Тракији. Они се помињу у многобројним делима српске средњовековне књижевности као што су нпр. *Житије Симеона Новог Богослова*, *Житије Илариона Моглемског*, *Дечански препис синодика православља*, *Кратовски требник* и *Законик Јована Злокруховића*. Многи проучаваоци сматрају да је павликејство веома значајно за развој и настанак богумилства, које је такође документовано у неколико дела српске средњовековне књижевности. Основне дуалистичке оријентације су записане у *Беседи* Козме Презвитера, коју је превео поп Драгољ на српскословенски језик. По-

⁵ Тимотеј Александријски или Тимотеј Презвитер (од 380–385. године) један је од најзначајнијих бораца против аријевске јереси.

⁶ *Синтагмат* Матије Властара представља зборник византијског права сачињен 1335. године у Солуну. Добио је име према састављачу, светогорском калуђеру Матији Властару. Припада категорији номоканона, јер садржи црквена правила и световне прописе.

⁷ Евтимије Зигабен (XII век) истиче се као писац дела *Паноплије*, полемичког зборника коме је за циљ било да оповргне све јереси, нарочито оне које су се у то доба бујно шириле.

мен ове јереси и њен кратки опис налазимо и у *Житију светог Симеона* Стефана Првовенчаног.

Имајући у виду све поменуте преводе који се односе на борбу против дуалистичких јереси, можемо извести закључак да је свако црквено лице, па и шире, сваки писмен човек већ од XII века могао да се упозна са светоотачким оповргавањем гностичких јереси и њиховог дуализма. Историјско-политичко питање је како и зашто су ове јереси биле у толикој мери заступљене међу словенским живљем, док нас занима питање да ли постоји заступање дуалистичке визије света у књижевним делима, у којима и у којој мери?

4. Апокрифи и богумилска јерес

Раније смо поменули да је дуалистичка филозофија у стару српску књижевност доспевала на различите начине. Она је преношена посредно, преко апокрифне и полемичке грађе, или директно, преко тадашњих дуалистичких јереси са којима је српска црква од свог постанка водила оштру борбу. Претпоставља се, дакле, да се основно у апокрифима могао сусрести гностички дуализам или било које друго јеретичко уверење. Ипак, Т. Јовановић наглашава неколико заблуда које су устаљене када се говори о српским преводима средњовековних апокрифа. Наиме, он подвлачи да у српским преводима апокрифа не постоје снажне јеретичке мисли, већ да је у њима прича из *Библије* само много слободније схваћена:

Ови састави чинили су посебан слој штива које је у великој мери утицало на обликовање представа о појавама, личностима или појмовима који су у *Библији* тек споменути или само нагавештени. Они су својеврсна допуна библијским недореченостима. У њима се више него у било којим другим видовима књижевности разоткривају тајне оног света. (Јовановић 2005: 9)

Осим тога, када се говори о дуалистичким учењима везаним за словенске апокрифе, они се најчешће повезују са богумилском јереси. Т. Јовановић сматра да је ово још једна од многих неутемељених чињеница о апокрифима. Он сматра да су сасвим ретки апокрифи у којима постоји дуализам и да се оваква врста научног става сада већ преноси по инерцији.

Идеја да су апокрифи повезани са богумилском јереси је веома распрострањена. Ипак, треба испитати на који начин су апокрифи повезани са овом јереси. Богумилска јерес је преузела део верских схватања из гностичких јереси, док је многе и она сама развила. У основи богумилске теологије је дуализам, који је на неки начин сличан гностичком, али, у односу на њега, прилично упрошћен. О пореклу дуализма код богумила се воде научне расправе. Проблематику овог питања је додатно закомпликовало постојање екстремних и умерених монотеистичких

дуалистичких струја. О овом проблему нећемо опширније говорити у оквиру овог рада.

Важно је набројати основне теолошке поставке које чине богумилство јеретичком вером. Наиме, богумили нису признавали цркву и оспоравали су њено служење Богу. Сматрали су је домом ђавола, а не Бога. Уз то, нису веровали у васкрсење, моћ крста, светоотачко предање, свете тајне, у рад свештенства и устаљене молитве. Једном речју, све оно што је био темељ хришћанске цркве, богумили су на одређен начин оспоравали.

На основу ових уверења различити проучаваоци су покушали да утврде тачну везу између апокрифа и богумилске јереси, као и да пронађу апокрифе који су настали као дела богумилске књижевности. В. Јагић се ослањао на индексе забрањених књига руске редакције и на тај начин нашао потврду да је зачетник богумилске апокрифне књижевности код Јужних Словена био бугарски поп Јеремија. Ф. Рачки је прихватио ову тезу и покушао да докаже да су апокрифи *О крсном дрвету* и *Књига св. Ивана апостола (Тајна књига)* дела настала као производ богумилске књижевности. Ј. Иванов је дуалистички оријентисане апокрифе поделио на две групе. У прву су спадали аутентични богумилски апокрифи, а у другу апокрифи са интерполацијама у духу богумилске теологије. Тако је у прву групу апокрифа сврстао: *Тајну књигу* и *Исајино виђење*, а у другу *Књигу о Еноху*, *Откровење Варухово*, *Адама и Еву*, *Детињство Исусово*, *Предење Исуса Христа са ђаволом*, *Разумник* и *Тиверијадско море*. Други истраживачи нису прихватили овакву поделу, те су према свом мишљењу прецизније разврставали поменуте апокрифе. Расправе око порекла *Тајне књиге* и њеног аутентичног богумилског порекла се и даље воде.

У науци постоје подвојена мишљења о богумилском пореклу апокрифа. Многи постављају питање да ли су одређени апокрифи оригиналног богумилског порекла, или су прошли кроз богумилско редиговање. Драгољуб Драгојловић наглашава да многи апокрифи који су идејом дуализма у вези са богумилством заправо обрађују теме и мотиве карактеристичне за ранохришћански период. Његов основни став је да апокрифи нису богумилска грађа, поготову не на основу дуалистичке идеје организације космоса:

Не треба губити из вида да сви апокрифи, који се директно или индиректно везују за богомилство, потичу из првих векова хришћанства и да немају ништа изразито богомилско. Они своју популарност у средњем веку имају да захвале не само радозналости средњовековних људи за необично и фантастично, већ и свом визионарском садржају, дуалистичкој космогонији и изразито демократским тенденцијама. Апокрифи су без сумње интересантни за јеретике, али и за људе дубоко одане цркви. (Драгојловић 2009: 290)

Уколико се поведемо тврдњом да су апокрифи тесно повезани са ранохришћанским виђењем и тумачењем *Библије*, пре бисмо могли да

се ослонимо на тумачење гностичког дуализма у њима, но богумилског. Ипак, најпотпуније тумачење би било оно које идентификује елементе обе теологије, као и одступања од њих.

5. Одступања од теологије богумилске јереси и гностички дуализам у старозаветним апокрифима

У старозаветном апокрифу *Књига о Адаму и Еви* садржана је прича о прародитељском греху, која није представљена у духу гностичког веровања, тј. апокриф не описује исправност и победу у чину Адама и Еве. Ипак, у основи приче препознајемо неке елементе дуалистичког учења. Наиме, ђаво поступа самостално, без ограничења Бога, а препознат је као фигура представника зла. Занимљиво је да је лик и улога змије потпуно другачија у апокрифној причи у односу на ону у *Мојсијевој књизи*. Наиме, у *Библији* пише: „Али змија бјеше лукава мимо све звјери пољске, које створи Господ Бог; па рече жени: Је ли истина да је Бог казао да не једете са сваког дрвета?“ (1 Мој 2014: 11)

У апокрифу *Књига о Адаму и Еви* налазимо да змија није самостално одлучила да наговори Адама и Еву на грех, већ је и она била обманута. Уз све то, наглашено је да је змија била посебно драга Богу:

И тако уђе ђаво на Адамову страну и позва змију себи и рече јој: 'Ти си код Бога омиљенија од свих створења, те ће теби веровати'. И научи је све и посла је к мени. Змија замишљаше да је анђеоло и приђе ми. И ђаво се претвори у анђеолски изглед и дође веома светао певајући песму анђеолску као анђеоло и рече ми: 'Једете ли све рајско?' (Јовановић 2005: 72–73)

У апокрифу *Стварање света* наилазимо на следећи опис:

И тако борављаху Адам и Ева у рају. И дође ђаво и претвори се у змију. А змија тада беше у рају и хођаше на репу, као човек ногама и зваше се красна девица. Претвори се ђаво у девојку са девојачким гласом и дође напаствовати Еву. (Јовановић 2005: 98)

Уколико упоредимо ове сегменте текста, опис змије и њене улоге се битно разликују. У апокрифном опису можемо осетити одређену дозу благонаклоности. Питање је зашто је писац апокрифа имао потребу да нагласи да змија није самостално одлучила да се побуни против људи и Бога.

Према гностичкој теологији, змија је посредник. Она поседује истовремено и светлу и влажну природу. За гностике, змија није представа само неконтролисаних сила, већ и добра. Зато се у многим култовима змија не приноси на жртву, већ се слави њено рођење. У тражењу порекла гностичкој јереси, проучаваоци се нису увек слагали. Иполит Римски⁸ је пак сматрао да су гностици били првобитно змијопоштова-

⁸ Иполит је био епископ римски и пострадао је за веру у време цара Клаудија. Био је Грк из Александрије, ученик цењеног Иринеја Лионског.

тељи, који су древном миту дали другачије значење. Он пише о њима следеће:

Наас је змија, и зато се, како они говоре, сви храмови на земљи називају „наос“ од имена „наас“. Управо се у имену наас утемељује свака светиња, сваки обред и тајна. На свету нећете наћи ни један обред за који не би градио храм и у коме се не би спомињао наас, од којег овај храм води порекло. (Према: Афонасин 2009)

Имајући у виду овакве ставове гностика, могуће је да се став према змији као представнику зла и греха није у потпуности могао прихватити, те је он ублажен. Осим тога, змија је посматрана као амбивалентно биће и у народној традицији, те се и у њој може потражити порекло оваквог односа према змији у апокрифу.

Други важан дуалистички моменат у апокрифу *Књига о Адаму и Еви* је када се Адам и ђаво договарају око обраде земље: „И рече ђаво Адаму: 'Моја је земља, а Божија су небеса и рај. Ако хоћеш мој бити, онда ради земљу. Ако ли хоћеш Божији бити, онда пођи у рај'“ (Јовановић 2005: 76).

Констатација ђавола нам даје јасну космогонијску дуалистичку слику у којој Бог влада небом, светлом и духовним, док ђаво влада земљом, мраком и материјалним. Адам у апокрифу потписује уговор са ђаволом, „знајући“ да ће Бог сићи на земљу и „сатрти“ ђавола. У том смислу, дуализам који је присутан у овом апокрифу није екстреман, али он подразумева целокупно апокрифно дуалистичко наслеђе, тј. веровање у борбу Бога и ђавола као борбу добра и зла око човека и земље.

Гностици су сматрали да је Демијург створио свет и да је он био зао. Они су га често поистовећавали са старозаветним Богом. Стварање света је самим тим била једна од основних тема у којој се правоверна црква и гностичари нису усаглашавали. У српским преводима апокрифа не постоји јасно оцртавање постојања злог Демијурга, нити се на прародитељски грех гледа благонаклоно. Када се у поменутиим апокрифима говори о стварању света, дуализам је присутан онолико колико је потребно да се означи да је божије на небу, ђавоље на земљи. Бог се не представља као зло створење у старозаветним апокрифима. Једини лик који манипулише злом и материјалним је ђаво. У том смислу, српски апокрифи одступају од општег гностичког виђења света као рефлексије еона.

Ђаво, у поменутиим апокрифима, није приказан у служби Бога, али он није ни створитељ попут Демијурга. Он је створен од Бога као анђеоло и, након његовог отпадништва, бива представник зла. Занимљиво је да у апокрифима ђаво није увек владар материјалног. Ако погледамо крај *Књиге о Адаму и Еви*, Бог не узима само Адамову душу, већ и његово тело. У том смислу, апокриф не заговара дуалистичке идеје, ни у њиховим основама.

Још једна тема се учестало понавља у српским преводима апокрифа, а то је виђење или откровење непосредно пре смрти:

Метафизички историзам наше средњовековне прозе испољен је и у жанру који се зове виђење (виденије) или откровење (откровеније), заступљен у преводним текстовима. Може да буде апокрифан или канонски. У оба случаја, открива се посмртна судбина, тајна загробног живота или каква друга порука са оног света. (Богдановић 1980: 75)

У апокрифима *Књига о Еноху*, *Исаијино виђење*, *О смрти Аврамовој*, *Завет патријарха Рувима*, *Завет патријарха Левија*, *Завет патријарха Јуде*, *Завет патријарха Исахара*, *Завет патријарха Нефталима*, *Завет патријарха Гада*, *Завет патријарха Асира* и *Завет патријарха Венијамина* наилазимо на исти оквир приче. Увод приче чини позивање синова, родбине, пријатеља, жена итд. да саслушају последње речи главног лика. У главном делу апокрифа се налази детаљан опис виђења, које је главни лик доживео. На самом завршетку, главни лик даје благослове и поуке, поводом онога што је раније испричао, а писац апокрифа назначавача његове старосне године и годину у којој је умро. Устаљену форму излагања приче можемо протумачити као жанровску одлику, али можемо се упитати да ли и у самој форми имамо везу са гностичким учењима?

Гностици су сматрали да човек може васкрснути и пре саме смрти, тј. да његова душа може постићи богосазнање пре смрти:

Мотив духовног или 'двоструког' васкрсења је, очигледно, универзалан за различите гностичке школе. Душа може да васкрсне након смрти физичког тела ако већ није васкрсла и ако се није пробудила из сна благодарећи гностичком откровењу које једино може да преобрази душу и да јој да ново виђење. (Афонасин 2009: 191)

Ако бисмо форму горе наведених апокрифа тумачили у духу цитата, форма би имала функцију наглашавања праведности главног лика. Она служи за истицање богосазнања пре смрти.

Виђења у апокрифима су врло богата детаљима, и тумачењу оностраног би требало посветити посебно истраживање. Ипак, у овом раду ћемо поменути основну организацију оностраног света, и поставити претпоставку да је оно у вези са гностичким схватањем.

Варухово откровење је један од ретких српских преписа апокрифа који говори о откровењу, а није обликован на начин какав смо горе утврдили. Варух не лежи на самрти, иако неколико пута помиње да ће након виђења поучавати људе. У овом апокрифу не добијамо комплетан опис небеса, али видимо да је устаљено мишљење да се она деле и да свако небо има одређену функцију. У апокрифу *Књига о Еноху* пак добијамо детаљан опис сваког појединачног неба којих укупно има седам. Као и у *Варуховом откровењу*, свако небо има своју функцију у целокупном функционисању космоса. Зашто небеса има седам?

Гностички учитељ Сатурнин је стварање света видео као дело седморице анђела створитеља. Колико се анђела налази у последњем небу Василидовога система, није речено, али вероватно их је било седамдесет и два, пошто је за њих речено да су међусобно разделили народе (Пирсон 2009: 90). Ипак, код других наилазимо и на следеће тумачење небеса. Према гностичком учењу, постоје три супстанције: духовна, која потиче од Акмоте, осећајна, која потиче од отпадништва и материјална, која потиче од страсти. Према томе, постоје и три категорије људи, три места и три сфере. Интермедијални простор између врховног божанства (Плироме) и Демијурга (створитеља света) чини седмо небо. Демијург, дакле, влада небесима нижим од седмог (Озборн 2009:76).

У апокрифима анђели имају врло значајну улогу, али они никада нису ствараоци. Анђео увек поступа искључиво по божијој наредби. У том смислу, не постоје поклапања између гностичких тумачења стварања неба и његове организације. Ипак, занимљиво је да сви апокрифи, чак и они чија тема није директно везана за успињање на небо и провиђење, подразумевају постојање седам небеса. Очигледно да је веровање о постојању седам небеса било веома добро прихваћено код хришћанског живља и да се његово постојање није доводило у питање.

6. Закључак

Узевши у обзир преводе о борбама против јереси, црквена лица нису могла да не познају проблематику дуалистичке мисли. Имајући у виду да су апокрифе, ако не све, онда бар једним делом преписивала црквена лица и да су они понегде читани и у црквама за време празника. Неки апокрифи поседују поједине елементе који одступају од канонизованог учења цркве, многи од њих уопште нису јеретички. Ипак, знамо да су се апокрифи налазили на списковима забрањених књига, а да су упркос томе и даље опстајали и да су се њихови преводи преписивали вековима. Све ово нам говори о подвојености односа према апокрифима у српском средњем веку.

Апокрифно виђење овоземаљског и небеског света је често било врло блиско народним веровањима и обичајима. Уплитање народне традиције у религиозно виђење могло је резултовати мистицизмом који не води порекло од јереси, већ од фолклора. У оба случаја, тумачења су била одбојна цркви. Ипак, црква је према фолклорној традицији изградила неку врсту толеранције, те су чудновате слике у апокрифима могле бити тумачене као народна веровања. Званичан став цркве према народним веровањима и сујеверју је био негативан, али уколико је народу било неопходно појаснити одређене теолошке проблеме, или дочарати одређену библијску поруку, црква је могла да направи изузетак. Можда је у томе кључ опстајања и преписивања апокрифа унутар црквене заједнице. Ипак, за такву тврдњу недостају додатна подробна истраживања.

Апокрифи су без сумње били интересантни јеретичкимм струјама, али и људима који су били одани правоверном црквеном учењу. Апокрифи су нудили јединствено искуство виђења онога што се сигурно не зна, а због радознале људске природе, тиме су привлачили врло широку публику. Драгојловић тврди да су сви сачувани зборници апокрифа настали из преписивачког пера црквених људи. *Исаијино виђење* и *Варухово откровење* проналазимо у зборнику попа Драгоља, заједно са *Беседом* Козме Презвитера. Евидентно је да дуалистичка филозофија постоји у апокрифима. Она у основи може потицати од гностичког дуализма и са њим можемо пронаћи одређене паралеле, али апокриф у целини никада не заступа гностички поглед на свет. Дуализам српских преписа средњовековних апокрифа је пре био заступљен због своје једноставности и питкости за народ који га је прихватао и који није могао да разуме високе теолошке и филозофске мисли, али који је могао да замисли Бога наспрам злог ђавола како води вечну битку за човека.

Литература

- Афонасин, Евгеније. 2009. „Есхатологија и космогонија гностика“. *Отачник*. Београд: Финеграф.
- Богдановић, Димитрије. 1980. *Историја старе српске књижевности*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Дамаскин, Јован. 2012. *О јересима*. Шибеник: Истина.
- Драгојловић, Драгољуб. 2009. *Богомилство на Балкану и у Малој Азији*. Београд: Гласник.
- Драгојловић, Драгољуб. 1998. *Историја филозофске мисли у Срба епохе феудализма*. Нови Сад: Светови.
- Јовановић, Томислав. 2005. *Старозаветни апокрифи*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Озборн, Ерик. 2009. „Гностицизам по Иринеју Лионском“. *Отачник*. Београд: Финеграф.
- Римски, Иполит. 2009. „Побијање свих јереси“. *Отачник*. Београд: Финеграф.
- Расел, Б. Џефри. 1995. *Принци таме*. Београд: Понт.

Isidora Ana Stambolić

University of Novi Sad
Faculty of Philosophy

GNOSTIC DUALISM IN THE SERBIAN TRANSLATION OF MEDIEVAL OLD TESTAMENT APOCRYPHA

Summary. *The paper seeks to demonstrate whether and to what extent Gnostic Dualism, viewed as a heretical current, is inherent in the Serbian translations of the Old Testament apocrypha. By defining the term Gnosticism and exploring its diffusion in the region, we attempt to correlate the theological thought of Serbian Medieval culture and Gnostic Dualism. Apocryphal writings depicting the figures from the Old Testament testify to the ways in which Dualism was present in biblical works outside the Canon. In addition, the purpose of this paper is to contest the rooted opinion that the Apocrypha are exclusively linked with the Bogomil heresy.*

Key words: *Apocrypha, devil, Gnosticism, dualism, Bogomil heresy.*